

Retorica blamului în predica lui Antim Ivireanul

Laura BĂDESCU

Revendiqué par la lignée du Baroque européen, l'ouvrage Les Sermons a contribué de façon décisive à l'affirmation d'un nouveau statut du prêche dans la littérature roumaine. A la suite d'une analyse portant en exclusivité sur les éléments qui contribuent à une rhétorique du blâme dans les sermons d'Antim Ivireanul, on peut remarquer le niveau remarquable de la partie inventio – dû à la sélection des arguments basés sur les vices, de la dispositio – à travers l'organisation thématique et affective des arguments, et de l'elocutio – moyennant les figures du signifié (les métasémèmes) et du réfèrent (les métalogismes).

Dimensiunea spectaculară a discursului oratoric la Antim, dincolo de mult citatele surse de retorică sau omiletică bizantină din epoca patristică și postpatristică etc., apare circumscrisă deschiderii și circulației ideilor într-o epocă dominată de excelența elocinței sacre și profane¹. *Didahiile* lui Antim Ivireanul dovedesc asimilarea unei experiențe oratorice revendicată și pe filiera Barocului european (Mazilu, 1998: 376) nu doar sub aspectul *ornării* ci, mai cu seamă, al consecvenței grupării, ordonării, numerotării materiilor, subiectelor și temelor dezbătute (Mazilu, 1998: 377).

Raportarea la un corpus de reguli corelate între ele și însușite prin raționalitate metodică, ar fi putut contraveni rostirii în amvon și de aceea, probabil, Antim își motivează armătura sistemică a predicilor sale distingînd între natura intelectuală (*docere*), cea de argumentare (*probare*) și cea emoțională (*movere* dar și *delectare*)². Propunînd această dimensiune teoretică, una dintre puținele de acest tip la noi în timpul vechi, Antim aderă la un stil *humilis* („cu multă jălănie îmi ticăloșesc nevrednicia” etc.) mizînd pe „sublimitatea umilului” – opoziție ce preocupase îndelung teologia (v.

¹ Mazilu (1998: 375): „scriau discursuri și clericii și laicii. Cuvântarea ajunsese (...) o formă predilectă în inventarul literaților”.

² Ivireanul (1983: 27-28): „A povesti lucruri minunate, iaste dată oamenilor celor învățaț. A îndulci cu vorba auzurile ascultătorilor, iaste dată ritorilor. A descoperi taini mari și preste fire, iaste dată celor ce sînt desăvârșit întru bunătăți. Iar în mine, neaflându-se nici unele de aceștia, nu va putea nimeni sa auză nimic de folos. Drept aceia, cu multă jălănie îmi ticăloșesc nevrednicia și-m caut făr de voia mea a tăcea, iar apoi cunoscându-mi datoria ce am și temându-mă ca să nu caz în osânda slugii cei viclene, cu cuviință iaste, după puțință, să povestesc de-a pururi lucrurile Dommului, căruia mă și rog, cu multă umilință, să-m dezlege gângăvia limbii și să-m lumineze mintea, ca să poci zice puțină cuvinte întru slava lui cea negrăită. Ci vă pohtesc de ascultare”.

Augustin, dar și Auerbach) – și pe binecuvîntarea divină, singura care ar fi putut îngădui eventualele artificii ale elocvenței.

Recomandînd etapele distincte ale pregătirii pentru performare (umilirea, tăcerea, cunoașterea), mitropolitul va recurge frecvent la ceea ce postula teza augustiniană ca *profunditas eloquirom*, recomandînd atenție maximă conținutului de idei³.

Toposul modestiei prezent în *exordiu* poate fi considerat din perspectiva lui *movere* drept atitudine retorică (nu ne raportăm așadar la acest *topos* din perspectivă teologică), fără urmări asupra lui *probare*.

Se disting articulațiile teologice de cele retorice cu precădere cînd Antim își afirmă autoritatea și cînd va introduce elementele de extracție profană ce au contribuit la autohtonizarea, naționalizarea și originalitatea afirmării predicii ca specie deplin conturată: „Și nimeni nu socotească, din voi, și să zică în inima lui dară ce treabă are vlădica cu noi, nu-ș caută vlădicia lui, ci să amestecă întru ale noastre? De n-aș știut pînă acum (...) în seama mea v-au dat stăpînul Hristos să vă pasc sufletește, ca pre niște oi cuvîntătoare și de gîtul meu spînzură sufletele voastre și de la mine va să vă cear pre toț, iară nu de la alții, pînă cînd vă voi fi păstoriu” (*Ed. cit., La Dumineca vameșului, Cuvânt de învățătură*, p. 26).

Persuasiunea este în mod evident legată de întărirea prestigiului, așadar de *ethos*, Antim vehiculînd constant atît elemente ale autorității *epistemic*e (Bochenski 1992: 49-108) (este cel care știe: „vă învăț cu frica lui Dumnezeu”), cît și ale celei *deontice* (este cel care deține o funcție: „ca un părinte sufletesc și păstoriu ce vă sînt”) (*Ed. cit., La Dumineca vameșului, Cuvânt de învățătură*, p. 26).

Plasîndu-ne exclusiv pe palierul blamului observăm că acesta se regăsește cu obstinație în predici la nivelul *tratării*⁴, în a doua parte a acesteia sau, mai rar, în cea de a treia parte.

Preferința pentru poziționarea blamului la acest nivel ține de economia discursului (atît în *exordiu*, cît și în *perorație* acesta ar îndepărta auditoriul, l-ar înfricoșa ș.c.l.) implicînd astfel manipularea auditorului în planul *pathosului*.

Plasînd uneori dojana și canonisirile în pragul neîndurării veșnice, Antim pregetă a condamna, se apleacă asupra publicului și devine iertător condiționînd: „(...) că toate păcatele cîte va face după ce să va ispovedui și-ș va face canonul ce-i va da duhovnicul i să vor erta, iar acel păcat al pîrăi, nu i să va erta nici cu un mijloc că iaste mai mare decîtuciderea. Și iată că vă poruncesc și voao, preoților, cine va veni la voi să se ispoveduiască și va avea acel păcat al pîrăi de să va apuca acel om înaintea voastră, cu chezășie bună, că

³Florescu (1973: 109): „În practică, acest conținut de idei se reducea la *exemplum*, adică la anecdota pe care se axa expozeul moral și conformitatea cu dogma. *Topica, loci* sînt oarecum recunoscute în ceea ce se numește *additus fidei*, adică ansamblul de texte din scriptura oficială, prin care se încearcă obținerea așa-numitului *intellectus fidei*, adică însușirea intelectuală a conținutului citatelor”.

⁴Cf. Negrici (1997: 14), *tratarea* este alcătuită dintr-un „*sistem de referință*: un personaj religios sau un eveniment sacru, așezat sub o lumină sublimă, izvorătoare de vrednice pilde morale. Apoi – agresiunea: locutorul se întoarce către public și fulgerînd ca Moise, îi confruntă faptele cu amintitele date divine. În a treia poziție, vin indicațiile creștine, deturnînd, în final, în rugăciune”

nu va mai pîrî pre nimeni, în viața lui, voi să-i faceți ertăciune(...)"(*Ed.cit., Cuvînt de învățătură la dumineca lăsatului sec de brînză*, p. 84).

Se observă că Antim evită introducerea și afirmarea *agresiunii*, implicit a blamului, în cadrul marilor sărbători creștine (*Cuvînt de învățătură la adormirea preasfintei noastre Născătoare de Dumnezeu și pururi Fecioarei Maria, Cuvînt de învățătură la obrezaniia lui Hristos* etc).

Dimensiunea spectaculară a artei oratorice la Antim se plasează pe cea de a treia latură a tripticului, pe *logos*.

Observăm că nu figurile utilizate se impun ca distinctive în retorica blamului, cu atît mai mult cu cît orice identificare la nivelul metaplasmelor și, parțial, la cel al metataxelor ridică problema autenticității, căci predicile rostite s-au păstrat în opt copii manuscrise asupra cărora planează probleme de critică filologică, ediție de text s.cl.

În cadrul *metataxelor*, dintre puținele figuri pe care le putem menționa fără restricțiile de mai sus, sînt figurile intonaționale. Antim recurge la interogația retorică, atît pentru a elogia cît și pentru a blama. De altfel, aceasta apare consecvent notată în deschiderea *agresiunii*: „Auzit-aț fapta sfîntului? Priceputa-ț fierbințeala inimii lui spre a face bine? Înțeles-aț puteria dragostei cătră aproapele? (...) Auzit-ai ce zice? Dară tu, căci urăști pre fratele tău atîta cît nici în ochi nu vei să-l vezi, ci-i porți pizmă și-l zavistuiiești pre la unii și pre la alții, ca să-i faci pagubă și să-l supui, să-l sărăcești tu, adevărat nu ești creștin, nici om pe pămînt, ce ești singur Satana, carele au pîrît pre Dumnezeu la Adam. Și care preot iaste acela de te ispoveduiaște și te lasă pre tine, acela ce pîrăști de te cumineci? Acela, adevărat, nu iaste preot, ci iaste singur Iuda și vînzător lui Hristos și nu i să va erta nici popei, nici acelui, măcar de ar face alte cîte bunătăț (...)” (*Ed.cit., Luna lui dechemvrie, 6. Cazanie la sfîntul Nicolae*, p. 45, 48).

Metalogismele nu sînt specializate pe dimensiunea blamului, ci acoperă mai toate registrele stilistice. Simetriile complicate, derulate adesea prin structuri repetitive (v. poliptoton, anaforă, anadiploză, climax ascendent/ descendent etc.) pot fi revendicate pe filieră barocă: „Că ce folos iaste trupul să fie deșărt de bucate, iar sufletul a-l umplea de păcate; ce folos iaste a fi galbeni și ofilit de post, iar de pizmă și de uriciune a fi aprins; ce folos iaste a nu bea vin și a fi beat de veninul mîniei; ce folos iaste a nu mîncă carne și cu hulele a rupe carnea fraților noștri; ce folos iaste a nu conteni de cele ce sînt, uneori slobode și a face acelia ce nu sînt niciodată, cu vreun mijloc, slobode” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură la dumineca lăsatului de brînză*, p. 35); „Hristos zice: «Scîrbe veț avea în lume». Noi nu pohtim să avem nici o scîrbă, iar de și avem vreo scîrbă, o avem pentru căci nu ni să împlinește pohta, iar nu pentru dragostea lui. Hristos zice: «Pacea mea o dau voao», iar noi nu dea Dumnezeu să avem pace între noi, ce ne turburăm pururea, pentru fieștece, ca valurile mării cînd le suflă vîntul” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură la preobrajenia Domnului nostru Iisus Hristos*, p. 66).

Metasememele rețin atenția prin inovații majore (v. metafora în praesentia/ in absentia de ex.) dar și prin plasarea lor într-un registru în care elanul moralizator atinge dimensiuni apocaliptice: „Și de nu ne vom veni în fire, ca să ne părăsim de răutățile și să ne căim, ne vom îneca în veci nesfirșiți, în noianul focului celui nestins. Și această veste ni să dă pururea prin gura besericii, prin propovăduirea *Evangeliei* și prin învățatura

dascalilor, dară nicidecum nu ne venim în fire, să ne căim și să ne părăsim de răutăț; ci de ce vedem vîrtos că să înmulțește apa potopului pierzării noastre, în loc a alerga în corabiia pocăinții să ne mîntuim, de aceia ne lunecăm cu firea și socotim că doară nu va fi nimic și îndelungăm vremea ba astăzi, ba mâine, ba poimîine, pînă ne vine ceasul și perim cu totul și trupește și sufletește” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură la duminica florilor*, p. 77).

*Metalogisme*le devin, prin antiteza de construcție/ lexicală și prin hiperbolă, modalități dominante de construire a blamului în predica lui Antim Ivireanul: „Am înțeles cum că iaste obicei de vă adunaț de seară în divan și faceț puțină orăție înaintea domnului și după aceia cereți ertăciune (...). Iar apoi, luînd seama cu tot denadinsul sfîrșitul acestui lucru foarte mă întristez, că obiceiul iaste frumos la vedere și rău la pricepere; că nici ertăciunea ce cereț de la stăpîni nu iaste curată, nici aceia ce luaț unul de la altul, că iaste plină de pizmă și de zavistie și plină de răutate, că nu iaste cu gînd curat” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură la duminica lăsatului de brînză*, p. 36); „Și de vreme ce toț urmează împăratului și ascultă de dînsul, căci să nu ne îndreptăm și noi viața noastră spre blîndețele acestui împărat? Ce ținem în piepturile noastre mîniia hiarălor celor sălbaticе și pohta izbîndirii, limba aspidei, gura șarpilor, cu care toată ziua clevetim, batjocorim, ocărim, înjurăm și ne pohtim unul altuia răul și paguba. (...) Drept aceia, de pohtim să facem această cinste și întîmpinare Domnului, creștinește, trebuie să lepădăm mîniia, să scuipăm pizma, să stingem pohta izbîndirii, să gonim de la noi gura cea vicleană și buzele cele hulitoare, să lepădăm de la noi. Și de am luat cuiva, ceva, cu strîmbul, să-l dăm înapoi, a cui iaste. Și de sîntem însoțiți cu vreo soție oarecare, netremnică și îndemnătoare spre lucruri rele și de aceia să ne lipsim. Căci toate acestia sînt legăturile diavolului (...)” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură în duminica Florilor*, p. 146).

Observăm că abaterea de la etic, prin anularea valorilor, este cea care organizează figurile. Ca și la Dimitrie Cantemir, Miron Costin sau Neculce, spațiul este covîrșit de nerecunoștință, zavistie, pizmă, viclenie, răutate, minciună, pîră, lăcomie, opulență, decădere, corupție, lene, darul beției și al îndestulării, frică, lașitate, lăudăroșenie, mîndrie, mînie, jurăminte strîmbe, răutate, jafuri, strîmbătăți, semeție, urîciune, vrajbă ș.a.; în mod particular la Antim, apar blamate lipsa de respect față de preot și sfințele taine, spovedania mincinoasă, cea făcută în grabă, cea necucernică etc., neținerea postului ș.a.

Aglomerarea, enumerațiile ample de vicii și păcate, arată că Antim a ales argumentele în concordanță cu cerințele genului epidictic practicat. Astfel, pentru a fi persuasivi în acțiunea blamului era recomandată, în primul rînd, utilizarea argumentelor bazate pe anularea valorilor și a calităților⁵: „Să cuvine întîi să lăsăm răutatea, jafurile, strîmbătățile, urîciunea, vrajba, zavistiia și atunce să ne rugăm, pentru căci atunce vom afla ascultătoare urechile lui Dumnezeu” (*Ed. cit., Cuvînt de învățătură la octombrie 26, în*

⁵Vezi Sălăvăstru (2006: 137): „genului epidictic îi sînt specifice argumentele bazate pe valori. Lăudăm sau blămăm în funcție de valorile pe care le apreciem sau le detestăm la o persoană. (...) poziția a doua ar putea fi ocupată de argumentele bazate pe fapte. Și pe ultimul loc, ar urma argumentele bazate pe analogie”.

zioa Sfintului și Marelui Mucenic Dimitrie, p. 128); „Nu amesteca postul cu meșterșugitele tale poftē, că nu vei rămīnea nepedepsit. Nu aduce la mijloc boli mincinoase. Nu zice minciuni asupra postului, cum că iaste făcător de boli, pentru căci iaste făcător de sănătate. (...) Și cīnd ne postim trebuie să nu postim numai de bucate, ci mai vīrtos să ne postim de rele; căci ne vātāmăm sufletește, adicā de hule, de injurāturi, de zavistii, de mīnii, de urgii, de clevețe, de pīrāle ce aveți obiciaiu ce vā pīrīți unul pre altul, ca să vā sārāciți care lucru îl face numai singur diavolul, căci el iaste vrājmaș neamului omenesc (...)”(Ed. cit., *Cuvīnt de învățăturā la duminēca lāsātului sec de brānzā*, p. 84) etc.

Argumentele bazate pe fapte se subsumează antitezei ca ordonatoare a trecutului așezat sub semnul vrednicilor pilde morale în relație cu cele ale prezentului năpăstuit de abaterea de la cele sfinte. Antim, prin preluarea din texte retorice consacrate, cum va fi fost cel al lui Francisc Scufos, asigură exigențele utilizării acestui tip de argumente:

„Auzit-aț fapta sfintului? Priceputa-ț fierbințeala inimii lui spre a face bine? Înțeleș-aț puteria dragostei cātrā aproapele? Afle-se și acum vreunul, au din cei bogaț, au din cei sārāci, dupā ce va cunoaște lipsa și sārāciia fratelui său, creștinului, carele iaste aproapele său, să-i facā ajutor la nevoia lui cu dragoste curatā și fār’de fățārie, de nu va avea putere cu bani sau cu altcevaș, măcar cu un sfat bun, sau cu un cuvīnt de mīngīiare și nu numai eu, ci toț creștinii cei ce să tem de Dumnezeu, îl vor ținea întocmai cu sfintul Nicolae (...)”(Ed. cit., *Luna lui dechemvrie, 6. Cazanie la Sfintul Nicolae*, p. 45).

Antim revine în blamul său asupra unor temeuri ce vor fi adus prejudicii bisericii prin necinstirea preoților care o slujesc. Indubitabil aceasta este una dintre temele favorite ale mitropolitului.

Se observă că atunci cīnd blamul are mize importante, Antim apelează la proverbe pentru a-și reafirma autoritatea. Proverbele apar mai mereu ca argumente prin analogie⁶ și ca argumente bazate pe dileme⁷. În predicā, acesta apare inserat cu precādere în *tratare*, la nivelul *agresiunii* ocupīnd cel mai adesea poziția medianā (le întīlnim rar în poziție finalā și aproape deloc poziție în inițialā).

Introdus printr-un verb *dicendi* la un mod personal [manierā consemnatā în cronicile moldave începīnd de la Miron Costin (Ruxāndoiu, 2003: 221)], proverbul este conservat cu statornicie în contextul său genetic: Biblia.

Convingerea că proverbul biblic nu poate funcționa în afara textului sacru, îl determinā pe Antim să îi conserve semnificația originară. Practica inserării sentențiilor se afirmase în spațiul moldav prin Dimitrie Cantemir, Miron Costin, devenind o tradiție, revendicatā pe filiera florilegiilor și a culegerilor de proverbe ș.a. De altfel, identitatea procedului și finalitatea moralizatoare se regāșesc uneori prin folosirea aceluiași sentenții într-un context diagnostic similar la Cantemir dar și Antim. [Cantemir: „cāci bucāțeaua aluatului la toatā covata destul iaste și din scīnteia micā mare pojar a să ațīța poate” (Cantemir, 1974: 210), vs. Antim: „Cā dupā cuvīntul apostolului ce zice că «puțin

⁶Cf. Rybacki/ Rybacki (2004: 237): „Argumentele prin analogie presupun existența unei similarități fundamentale între caracteristicile unor cazuri care nu sīnt asemānătoare”.

⁷Cf. Rybacki/ Rybacki (2004: 249): „Argumentul bazat pe dileme ne obligā să alegem între două opțiuni inacceptabile”.

aluat toată frământătura dospește», așa și răutatea și păcatul unuia pricinuiște la mulți mare pacoste” (ed. cit., p.100)].

Proverbul preluat de Antim este integrat aceluiași registru în care lipsa virtuților prevalează: „După cum zice Sfântul Duh la 5 capete ale Pildelor: «Fieștecare se strânge cu șirul păcatelor sale, fără de a putea să săvârșească vreo bunătate sau vreun lucru plăcut lui Dumnezeu»” (ed. cit., p. 114); căci „după cum zice David: «Departă e de păcătoș mîntuirea»” (ed. cit., p. 115) ... și iarăși „după cum zice David: «să laudă păcătosul, întru pohtele sufletului său și cel ce face strîmbătate bine să cuvintează»” (ed. cit., p. 78). Presiunea profanului asupra virtuților arhieresti îl îndeamnă pe Antim să se oprească îndelung și repetat asupra misiunii preoților în lume: „Hristos zice: «Daț ale chesariului, chesariului și ale lui Dumnezeu lui Dumnezeu», iar noi nici mai-marilor nostri, atîta celor bisericești, cît și celor mirenești, nu le dăm căzuta cinste nici lui Dumnezeu, nici ne supunem lor cu dreptate, ci cu viclenie și cu răutate și în loc de a-i iubi și de a ne cuceri lor, noi îi grăim de rău și-i ponosluim. Dară să vedem ce zice Dumnezeu pentru dînșii la cartea *Eșirii*, la 22 capete: «Pre dumnezeii tăi să nu-i vorbești de rău». Tîlcuitorii sfintei *Scripturi* înțeleg să fie dumnezeii arhieriei, păstorii și dascalii besericii; boiariul norodului înțeleg a fi împărații, domnii și judecătorii” (ed. cit., *Cuvînt de învățătură la preobrajennia Domnului nostru Iisus Hristos*, p. 66, vezi și p. 85 s.u., 133 ș.u.).

Efortul retoric materializat pe palierul blamului în *Didahii*, iese de sub incidența speciilor ce practicau în epocă, cu destulă asiduitate, discreditarea partizană. Antim și-a însușit cu acribie exigențele genului epidictic formulate de tradiția retorică a antichității respectînd totodată protocolul liturgic.

Predicile indică nivelul remarcabil al lui *inventio* - prin selecția argumentelor bazate pe vicii, *dispositio* - prin organizarea tematică și afectivă argumentelor și *elocutio* – prin utilizarea cu precădere a figurilor *semnificatului* (metasememele) și ale *referentului* (metalogismele), lăsînd a se deduce și performanțele lui *actio* de vreme ce erau rostite din amvonul Mitropoliei.

Bibliografie critică selectivă

- Bochenski, J.M., 1992, *Ce este autoritatea?*, Editura Humanitas, București
- Cantemir, Dimitrie, *Opere complete*, IV, Editura Academiei, București
- Florescu, Vasile, 1973, *Retorica și neoretica. Geneză, evoluție, perspective*, Editura Academiei, RSR, București
- Ivireanul, Antim, 1983, *Didahii*, Editura Minerva, București
- Mazilu, Dan Horia, 1998, *Recitind literatura română veche*, II, Editura Universității din București, București
- Negrici, Eugen, 1997, *Antim Ivireanul. Logos și personalitate*, ediția a II-a, Editura Du Style, București
- Rybacki, Karyn C., Rybacki, Donald J., 2004, *O introducere în arta argumentării*, Editura Polirom, Iași
- Ruxăndoiu, Pavel, 2003, *Proverb și context*, Editura Universității din București, București
- Sălăvăstru, Constantin, 2006, *Mic tratat de oratorie*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași